

GEMERT IN DE 13^e EEUW

EXCLUSIEF VOOR "GEMERTS HEEM"

GEMERT EN KEIZERIN MARIA, HERTOGIN ALEI-
DIS, H. THOMAS VAN AQUINO, HERTOG JAN I,
H. KONING LODEWIJK, MARGARETHA VAN YORK
EN EDWARD I, JAN VAN HEELU EN DE SLAG BIJ
WOERINGEN.

door P. Dr Ed. Loffeld C.S.Sp.

We zitten midden in een onafzienbare sneeuw- en moddervlakte. Staande aan een geïmproviseerd boekenrek en bij een primitieve kartotheek, speuren we naar gegevens uit de eeuw, de 13e, waarin Gemert voor't eerst duidelijk uit de mist der geschiedenis oprijst. We vinden oorkonden en oude geschriften. We komen bekende namen tegen, die ofwel een onmiddellijk ofwel een zeer verwijderd verband houden met Gemert. De personen en gebeurtenissen die rechtstreeks op "de oude Commanderie" betrekking hebben, dienen vooral belicht te worden; de andere namen en feiten kunnen althans dienen om de geschiedschrijving in een bepaald uiterlijk kader te plaatsen en om voor onze geest deze eeuw te verlevendigen.

I. DE KEIZERIN EN GEMERT

Maria van Leuven heette zij van huis uit: dochter van Hendrik I, Hertog van Brabant van 1190 tot 1235 (1). Deze Hertog breidde vanuit het centrum Leuven zijn gebied verder uit en gaf o.a. stadsrechten aan Oisterwijk (1230) en aan Eindhoven (1232). (De stad 's-Hertogenbosch was al in 1184 gesticht door zijn vader en voorganger, Godfried III, Hertog van 1142 tot 1190). Helmond

zou eerst later (omstreeks 1300) "stad" worden, maar kwam kort vóór 1220 al in het bezit van de Brabantse Hertog; bij zijn dood in 1235 ging deze heerlijkheid over op zijn dochter, toen al ex-keizerin.

Deze Maria van Leuven was de gemalin geweest van Keizer Otto IV van Duitsland (1209-1218) en hertrouwde na diens overlijden met Graaf Willem I van Holland (1203-1222), kort nadat deze deelgenomen had aan een kruistocht en aan de verovering van Damiate. Toen ook deze echtgenoot na anderhalf jaar stierf (4 febr. 1222), bleef Maria in de weduwstaat en stichtte zij omstreeks 1240 in de buurt "Binderen" van haar erfdomein Helmond de bekende cistercienser vrouwen-abdij van O.L.Vrouw. Zij stierf in het jaar 1260.

Als stichteres van Binderen had zij in 1249 onmiddellijk contact met de vertegenwoordiger van de Duitse Orde in Gemert: op woensdag vóór de vigilie van Sint Jan de Doper trad zij samen met hem op als getuige bij het verlijden van een ruilakte. Het origineel berust tot op vandaag in het archief van de abdij Postel (in België, dicht bij het Nederlandse Reusel): daar fotografeerde ik het kleine perkament.

In deze nog duidelijk leesbare oorkonde wordt de stichteres vermeld als "M. quondam imperatrix", Maria, vroeger keizerin; de vertegenwoordiger van de Duitse Orde wordt met afkortingen genoemd: "Ar. pvisor dms teutonicorum in Gemerthe": Ar (noldus?), beheerder van de Duitse Orde in Gemert. Deze Orde werd in de oorkonden zeer dikwijls korthedshalve genoemd: "domus Teutonicorum", naar het stichtingshuis in Jerusalem. Minder waarschijnlijk lijkt ons dan ook de vertaling: beheerder van het huis der Teutonische (Ridders) in Gemert. Maar hoe dan ook: uit deze oorkonde weten we, dat de Orde reeds in 1249 een bezit of nederzetting had in ons dorp. Volgens mededeling van de heer

M.v.d.Wijst(22 jan.1963) zijn er in het Rijksarchief te Den Bosch nog wel enige aantekeningen van vóór 1249, maar die schijnen over de Hoofdkommanderij van Alde-Biezen te handelen, niet over een huis in Gemert.

II HERTOGIN ALEIDIS EN THOMAS VAN AQUINE

De broer van de keizerin volgde in 1235 zijn vader op als Hendrik II(1235-1248), die weer als Hertog van Brabant werd opgevolgd door Hendrik III (1248-1261). Deze laatste hertog trouwde met Aleidis of Adelheid, dochter van Hugo IV van Bourgondie. Na de dood van haar gemaal (1261) trad zij enige jaren op als regentes, daar haar zonen Hendrik en Jan nog te jong waren. Zij regelde zeer actief de zaken van het hertogdom en was in deze geen gemakkelijke tante. Had zij problemen in staatszaken, dan wendde zij zich per brief meermalen tot Thomas van Aquino.(2). In de verzamelde werken van deze beroemde en heilige godgeleerde kan men nog een "brief" vinden van 7 bladzijden druks, onder de titel "Over het bestuur over de Joden", gericht"aan de Hertogin van Brabant". Hij prijst haar om haar wijsheid in bestuurskwesties en om haar sympathie voor de Orde der Dominikanen. Verder antwoordt hij op 8 gestelde vragen(waarvan 5 over de Joden). Sint Thomas schreef dit "werkje" vanuit Parijs, waar hij toen professor was (1269-1272) (3).

Ook toen bleek zij zich dus nog niet uit de staatszaken teruggetrokken te hebben, ofschoon haar jongste zoon vanaf 1267 officieel het bestuur overnam als Jan I(hij was toen ongeveer 15 jaar oud; zijn oudere broer Hendrik was onbekwaam en werd in een klooster gestopt).Hertogin Aleidis kan dus nog invloed hebben uitgeoefend op de erkenning(in 1270-1271) van de rechten der Heren van Gemert en van de Gemertse Duitse Ridders, (waarover onder III).

Aleidis stierf te Leuven 23 oktober 1273, goed vier maanden vóór haar raadsman Thomas van Aquino (gestorven 7 maart 1274). Zij werd naast haar man in de Leuvense Dominikanerkerk begraven; haar woning die bij de kerk lag, had zij aan de Orde vermaakt.

III HERTOG JAN EN DE "VILLA DE GHEMERT"

Intussen was Aleidis' zoon, Hertog Jan I, in 't huwelijk getreden met Margaretha, dochter van de H. Lodewijk van Frankrijk (die 25 augustus 1270 op kruistocht in Noord-Afrika aan de pest bezweek). Hertogin Margaretha stierf 1271 in 't kinderbed (samen met een zoontje). Jan hertrouwde met een andere Margriet, dochter van de Graaf van Vlaanderen. Uit dit tweede huwelijk werd een Jan geboren (27 november 1275) over wie verder onder V.

Jan I streefde ernaar, zoals zijn voorgangers, Brabants macht uit te breiden en daadwerkelijk erkend te zien. Een gebied, dat theoretisch onder de Hertog van Brabant viel, werd feitelijk maar heel geleidelijk "geannexeerd". Wat Gemert betreft, dit dorp lijkt mij in het begin van deze eeuw al afhankelijk van Brabant geweest te zijn (al heeft dr van Velthoven een andere mening) (4). Het lag in ieder geval in neder-Lotharingen, waarover de Brabantse Hertog sinds kort na de dood van Godfried van Bouillon (1100) zeggingsmacht had, al had deze meer een symbolische betekenis. Wel is positief, tot het einde van de 13e eeuw, niets bekend over een ingrijpen van de Hertog in de zaken van Gemert, waarover de "Heren van Gemert" gingen.

Een eerste rechtstreekse bemoeienis dateert uit het jaar 1270 (dat volgens Mgr Frenken 1271 moet gelezen worden) (5). In het sterfjaar van zijn eerste vrouw, of kort daarvóór, stuurde de jonge Hertog Jan I een gezantschap naar wat men veel later de "Kommanderije Gemert" ging noemen, om de

verhoudingen te regelen tussen Diederik van Gemert en de Duitse Heren. De uitspraak van de Hertog werd vastgelegd in een oorkonde, gegeven te Brussel en gedateerd Maria Boodschap(25 maart) 1270(lees 1271).

Johannes "door de genade Gods hertog van Lotharingen en van Brabant" verklaart daarin, dat voor de "villa de Ghemert", het dorp van Gemert, de "hoge en lage rechtspraak" niet in zijn handen lag maar voor altijd werd overgelaten resp. aan Diederik van Gemert en aan de broeders van de Duitse Orde(en aan beider opvolgers). De "hoge rechtspraak" hield o.a. in het veroordelen tot lijfstraffen, de "lagere" het regelen van allerhande civiele zaken. Wel werd geconditioneerd dat beide machthebbers verplicht zouden zijn zich tot de Hertogen van Brabant te wenden en niet tot een ander, in geval zij de hulp van een "opperste advocaat", beschermheer, nodig zouden hebben.

Dit opperste advokaatschap hield niet zo duidelijk de soevereine rechten, het oppergezag, in. Zo werd in 1277 de Hertog van Brabant ook geproklameerd als opper-advokaat van de stad Aken en in 1300 van het Luikse land.(6). De zeggingsmacht over Aken werd tijdens het proces 1648-1662 dan ook aangehaald als een bewijs dat het advokaatschap nog geen soevereiniteit inhield, dus dat ook Gemert niet onder de opperjurisdictie viel van de Brabantse Hertog en bijgevolg deze jurisdictie bij de vrede van Münster niet overging op de Republiek der Verenigde Provinciën.

Uit het dokument blijkt wel dat Gemert een aparte plaats innam; maar het werd door zijn onduidelijkheid(zoals ook door de algemene, erg schommelende situatie én door de niet helemaal duidelijke positie van de Teutonische Orde binnen het Duitse Rijk) een bron van vele ruzies, eerst tussen de beide Gemertse machthebbers, later (vanaf de vrede van Münster in 1648) tussen de Duitse

Orde en de Republiek der Verenigde Provinciën (die voor "Staats-Brabant" in de rechten trad van de oude Brabantse Hertog).

Duidelijk werd de zaak pas toen in 1662 het akkoord werd gesloten tussen de Duitse Orde en de Staten-Generaal, en Gemert tot de Franse revolutie onder de soevereiniteit zou blijven van de Orde (en via haar onder die van het Duitse Rijk).

IV HERTOG JAN I EN DE SLAG BIJ WOERINGEN

Meer positief en strijdlustig werkte Jan I aan de uitbreiding van zijn hertogdom (dat theoretisch onder de Duitse keizers viel) in de richting van de Rijn, en wel door de annexatie na te streven van het hertogdom Limburg (dit lag tussen Maas en Rijn). Slaagde hij hierin, dan zou hij de winstgevende handelsweg Brugge-Gent-Antwerpen-St Truiden-Maastricht-Keulen onder zijn controle krijgen. Daartoe moest hij twee machthebbers bestrijden: de Aartsbisschop van Keulen, tevens wereldlijk vorst, (die uitbreiding zocht in tegenovergestelde richting, dus in de richting Brabant), en de Graaf van Gelder, (die evenals Jan aanspraak maakte op het hertogdom Limburg).

Na veel strubbelingen en onderhandelingen (waarin ook de Duitse Orde betrokken was) zou op zaterdag 5 juni 1288 een definitieve beslissing vallen rond het kasteel van Woeringen (thans Worringen, bij de stad Keulen horend); dit lag langs de Rijn, vlak boven Keulen. (7). Het werd een historische veldslag⁽⁸⁾ waardoor Hertog Jan zijn doelstelling volledig bereikte en de verdere grondslag legde voor Brabants economische en kulturele ontwikkeling (waarvan ook Gemert profiteerde). Hier volgt een korte beschrijving:

Toen de Brabantse Hertog zich begin 1288 met een leger te Maastricht bevond, vernam hij over een bijeenkomst van zijn tegenstanders op het kas-

teel van Valkenburg: de graaf van Gelre, Reinoud II, de Aartsbisschop van Keulen, Sifridus van Westerburch, de graaf van Luxemburg, Hendrik VI. Hij trok er met 1500 ruiters heen, maar de vogels bleken al gevlogen. De Hertog voerde toen zijn troep aan in de richting Keulen en liet intussen uit Brabant en elders nieuw krijgsvolk aanrukken.

Op zaterdag 5 juni kwam het tot een botsing rond genoemd kasteel van Woeringen. De aartsbisschop was eerst nog een mis gaan zingen in de naburige Benediktijnerabdij van Bruwiler(thans Brauweiler). (Hij had evengoed naar de Norbertijnerabdij van Knechtsteden kunnen gaan, op dezelfde afstand van Woeringen(8 km) gelegen. Deze abdij is thans grootseminarie van de Duitse provincie der Congregatie van de H.Geest).

De tegenstanders van Hertog Jan beschikten over een grote meerderheid.

Maar Jan wist de begeestering van zijn Brabanders hoog op te voeren, al waren er groepen bij die geen zwaarden maar alleen stokken met ijzeren punten hadden meegebracht. In een ochtend-toespraak riep hij zijn mannen toe:

Want ic dincke hier te bliven doot
Of ic sal tfelt met eeren winnen (9)

Deze strijdkreet werd overgenomen door ruiters en voetvolk. Jan plaatste zich, door een lijfwacht omringd, aan het hoofd van zijn leger, "omhangen met zijn tabberd, daar zijn wapenschild op stond". (10). Volgens de beschrijving van J.H.van Heurn (1776) wist Jan een goede taktiek te stellen tegenover de numerieke meerderheid waarop de tegenstanders vertrouwden.

De bloedige botsing van man tegen man duurde van 6 uur 's morgens tot 3 uur in de namiddag. De graaf van Luxemburg werd op zijn paard doorstoken toen hij Jan van Brabant persoonlijk te lijf wilde gaan(later, bij het begraven, kon men zijn lijk niet meer terugvinden). Meer dan 1000 ridders van

het vijandige kamp vielen met hem; 4000 paarden werden van weerszijden geveld. De aartsbisschop van Keulen en de Graaf van Gelre werden gevangen genomen: de eerste werd opgesloten in de naburige kerk van Monheim, de graaf van Gelder moest bijna anderhalf jaar brommen in het kasteel van Leuven. Hertog Jan voer na de slag per schip naar Keulen om er zijn wonden te laten verzorgen. Wat later hield hij, nu als Hertog van Brabant en Limburg, een triomfale intocht in zijn gebied.

Hij overleed 3 mei 1294 ten gevolge van een verwaarloosde wond, opgelopen in een steekspel (zijn ijzeren handschoen was losgeschoten). In het koor van de Brusselse Minderbroederskerk werd de hertog bijgezet. Hij liet Brabant na als de machtigste staat van Lotharingen, maar Gemert als een twistappel tussen de plaatselijke heren... Het jaar vóór zijn dood, in 1293, was weer een geschil gerezen tussen Philippus van Gemert en Alard van Horst, commandeur van de Duitse Orde ter plaatse. De partijen schenen zich toen al, zo kort na de afspraak van 1271, los te voelen van Brabant: ze riepen de tussenkomst in, niet van de Hertog, maar o.a. van de Proost der abdij Echternach. En deze deed samen met enige andere scheidsrechters een weinig malse uitspraak: de Heer van Gemert moest als boete een tocht maken naar de nu nog bestaande bedevaartplaatsen van Aardenburg (in Zeeuws-Vlaanderen) en van Sint Judocus aan zee (bij Montreuil op de Franse kust).(11). En daarmee ging Gemert de 14e eeuw in.....

V HERTOG JAN II EN JAN VAN HEELU

De zoon van de grote Hertog volgde deze op als Jan II (1294-1312). Deze was toen pas getrouwd met Margaretha van York, dochter van Koning Edward I van Engeland (1272-1307). (Uit de huwelijken alleen al kan men opmaken, hoe hoog de ster van Brabant gerezen was in deze tijd, toen het huidi-

ge "Noorden" nog "minder ontwikkeld gebied" was).

Aan deze romance tussen een Engelse prinses en een aankomende Brabantse Hertog hebben wij een belangrijk dichtwerk te danken, en wel een berijmde beschrijving van de slag van Woeringen, in 8948 versregels. (We haalden er onder IV al twee regels uit aan). De bedoeling van de dichter was, de Engelse prinses wat vertrouwd te maken met de Nederlandse taal en tevens enig "nationaal gevoel" bij te brengen. Zo schreef hij een werk, dat niet alleen een geschiedbron werd, maar ook een bron voor de kennis van het middel-nederlands (het Nederlands uit de Middeleeuwen). Alle moderne geschiedschrijvers van de letterkunde, zoals Dr van Mierlo en Dr Moller, besteden aandacht aan deze rijkroniek. (12). De Nijmeegse hoogleraar Asselbergs (Anton van Duinkerken) schijnt er zelfs 'n zwak voor te hebben. Oosthoeks Encyclopedie zegt over de dichter: "Van alle middel-nederlandse kroniekschrijvers is hij ongetwijfeld de meest dichterlijke!" (wat nog niet wil zeggen dat hij zeer dichterlijk was!).

Van dit onafzienbare rijkwerk bestaan twee afschriften uit de 15e eeuw.³ Het 15e-eeuwse afschrift werd in 1836 op last van de Belgische Regering in druk uitgegeven door J.F. Willems, lid van de Koninklijke Academie van Brussel: het is een enorm boek van bijna 700 bladzijden, dat wij ter inzage kregen van de stadsbibliotheek van Rotterdam. (14)

Wie was de schrijver van dit dichtwerk, ooggetuige van de slag bij Woeringen? De afschrijver uit de 15e eeuw noemt hem in een voorwoord "Broeder JAN VAN HEELU", en "Broeder JAN VAN LEEUWE". (15) Men helt over naar de mening, dat Heelu een verschrijving is van Heel(n)e: men zou de n voor een u hebben aangezien, zoals meer gebeurt bij het overschrijven van oorkonden en handschriften. Verder werd, zoals gezegd, de schrijver ook genoemd: Jan van Leeuwe.

Welnu, even ten Westen van Sint Truiden ligt thans een stadje, Zoutleeuw genaamd, dat vroeger Leeuwe heette, of in het Frans Léau. Onder de rook van deze plaats ligt thans een dorpje Helen-Bos, dat vroeger Heelne heette en bij Leeuwe hoorde. Als Heelne komt het al voor (samen met Leuwe) in een akte van het jaar 1340, over de Kommanderij der Duitse Orde te Bekkevoort. (zie verder onder VII)

Beide plaatsen, "Heelne" en "Leeuwe" liggen aan de rivier "Kleine Gete", nog juist in de Belgische Provincie Brabant, aan de grens van de Provincie Limburg. Als de kroniekdichter "van Heelu" of "van Leeuwe" wordt genoemd, zou hij dan niet van dit Helen-Bos--Zoutleeuw vandaan zijn? J.F.Willems vindt dit al aannemelijk.

VI JAN VAN HEELU EN DE DUITSE ORDE

Maar waarom werd in het handschrift de dichter als "broeder" betiteld? De Antwerpse cisterciencier monnik Christophorus Butkens (1590-1650) deelt mee, dat van Heelu broeder was van de Duitse Orde (alle leden werden "broeder" genoemd), en wel kommandeur van het huis der Orde te Bekkevoort (bij Diest, langs de weg naar Leuven). Dit is althans te vinden in een nieuwe bewerking van Butkens' werk, die 75 jaar na zijn dood verscheen (Den Haag 1724-1726). (16). Ook deze mening vindt Willems in 1836 aannemelijk.

In ieder geval was van Heelu goed bekend met de Teutonische Ridders. Deze hadden tijdens zijn leven al verschillende kommanderijen in de kontreien van Brabant, Loon en Limburg, zowel tussen Schelde en Maas als tussen Maas en Rijn. Tussen Bilzen en Tongeren lag de hoofdkommanderij Alde-Biezen (plsm 1230), op ongeveer 25 km afstand van Heelne-Leeuwe. De onderhorige kommanderij van Bekkevoort (1230) was nog dichterbij Heelne-Leeuwe gelegen (ongeveer 20 km). (vervolg op pag.16)